

Српска трилогија

(подстрек и инспирација нових генерација)

Патриотизам на делу

Пре 76 година објављена је прва књига величанственог тротомног дела Стевана Јаковљевића о херојској епопеји српског народа у Првом светском рату. Дело које нас и данас опчињава бројним приказима искрености, трагике, племенитости и несебичног патриотизма човека из народа, појединца, али и сведочанством о херојству нације којој је запретило биолошко уништавање.

Прича о једном времену, о бескрајном и безмерном жртвовању за отаџбину несумњиво представља инспирацију не само потомцима негдашњих јунака и бранилаца древних огњишта, већ и многим историчарима, уметницима бритког пера, социолозима, хуманистима, истраживачима рата и ратних сукоба.

Само седам година по објављивању прве књиге *Трилогије* избио је нови велики светски сукоб у коме су Срби поново били пред истребљењем. Колико је тадашњим браниоцима отаџбине значила књига Стевана Јаковљевића, колико нам она значи данас, одговара историчар др Миле Бјелајац.





Како је настала Српска трилогија

Шетајући пре неколико година земунским кејом, угледах невелику књигу *Јунаци Српске трилогије* говоре (1971), књижевника и новинара Косте Димитријевића. Књижар је направио посао, а моје је задовољство било велико јер сам добио шансу да из уста још живих сведока сазнам понешто о писцу и настанку његове најпознатије књиге.

Један од драгоцених сведока био је и књижевник Живко Милићевић, стално потписани редактор свих издања *Трилогије*. Милићевић је био уредник *Наше књиге* пре Другог светског рата. Ту библиотеку покренуо је тадашњи издавач Геца Кон у Кнез Михаиловој улици. Уредник се сећа да им није недостајало збирки приповедака, али се трагало за „рукописима дужег даха“, посебно за онима који би обрађивали догађаје из рата, избеглиштва, заробљеништва, окупације. У том трагању, на Стевана Јаковљевића пажњу му је скренула Смиља Ђаковић, власник и администратор куће „Мисли“, кажујући да он има рукопис који би бар вредело прочитати. Коначно, срели су се Милићевић и Јаковљевић, о чему је и сам писац у многим приликама јавно говорио, па и после рата, тврдећи „да без Милићевића не би било Трилогије“. Издавач је прихватио да ради на првом делу понуђеног рукописа. Буквално га је издвојио из снопа увезане целине, а остатак вратио писцу. Тај први део била је знаменита Деветсточетрнаеста, која ће светло дана угледати веома брзо, већ крајем 1934. године.

Из првобитно враћеног дела рукописа настаће касније *Пог крстџом* (1935) и *Каџија слободе* (1936. године). Милићевић сведочи да је писцу саветовао да првобитни текст, због значаја епопеје, мора поред личних сведочења употпунити грађом или успоменама других учесника. Претпостављао је да је Јаковљевић већ стекао искуства приређујући прву књигу. Из материјала које је писац доносио, уз сугестије и дораде, рађала се друга књига *Пог крстџом*. Стеван Јаковљевић је био вољан да прихвата примедбе и дорађује текст. Милићевић се сећа да једино није усвојио примедбу да избаци поглавље о

Пут КЊИГЕ

Није претерано рећи да је *Српска трилогија* Стевана Јаковљевића пресудно утицала на генерације младих да открију још један део света из прошлости и заувек му поклоне своје најдубље симпатије

У време првог, зимског, распуста, у гимназији, поново сам узео у руке ту подебелу књигу из кућне библиотеке. Неку годину пре тога започео сам несуђено читање, али га одложих не стигавши ни до „мобилизације“.

Много пута сам јој се од тада враћао. Сваки пут из новог угла. сам делове *Српске трилогије* у филму *Марш на Дрину*, у ратним дневницима, сећањима и мемоарима, на крају, и у предмету мог професионалног бављења војном и војним елитама. Постепено сам прикупио и дела Стевана Јаковљевића која сведоче о Другом светском рату (*Велика забуна*, *Ликови у сенци*, *Земља у пламену*), али она никада нису имала харизму *Трилогије*.

Ново време као да је пребрисало из списка обавезне лектире овог писца, кога су деца читала једнако као Јанка Веселиновића или Десанку Максимовић. Данас му примат преузима његова сестра Милица, чији се популарни романи између два светска рата екранизују у радо гледане серије (*Рањени орао*, *Грех њене мајке*). Милица је објављивала под псеудонимом Мир-Јам, па је ових дана најчешће тако и представљају.

Арлети, малу љубавну причу из живота српских официра у алпској идили савезничке Француске. Управо у том поглављу брат и сестра су се као писци највише приближили. Када се књига појавила неки критичари из војничких редова стављали су примедбу да та глава одудара од целине дела.

Други, можда и већи спор избио је између издавача и писца *Еџилога* на крају треће књиге. Тај део је у оригиналу био два или три пута дужи од коначно објављеног. Јаковљевић се није дао. Очекивао је да ће Милићевић попустити када чује реакције Удружења независних, пред којима ће прочитати тај део у форми предавања на Коларцу. Дан после предавања Милићевићу је дошао председник Удружења Милосав Јелић и почео да се распитује да ли ће читати текст заиста бити коначан дела, износиће мишљење да је предуг и не баш добар. „Неки дан касније, Јаковљевић се појавио и без даљих расправљања пристао на тражена скраћења и преправке.“

Када је 1937. године први пут требало да буду објављене све три књиге заједно, крштене су именом *Српска трилогија*. Но кумови нису били ни Милићевић, ни Геца Кон, ни сам писац дела. Био је то неко од блиских људи из околине, који је дело читао и дао предлог а да га нико није ни питао. Геци Кону се име допало и са њим је изашао пред Јаковљевића и Милићевића. Јаковљевић је одмах пристао.



Академик и писац Стеван Јаковљевић

Стеван Јаковљевић рођен је 7. децембра 1890. у Књажевцу, где му је отац Јаков службовао. Породица се 1897. преселила у Крагујевац, где му је

отац постао начелник округа и где ће Стеван завршити основну школу и гимназију.

Студије је уписао у Београду на биолошкој групи Филозофског факултета. Тада се определио за социјалдемократију и остао левичар цео свој живот. Током студирања, за време балканских ратова, мобилисан је као биолог и постављен за лекарског помоћника резервне болнице. Уз једног младог лекара, једног студента медицине и десетак болничара, бринуо је о близу осамсто рањених и болесних.

По завршетку балканских ратова положио је дипломски испит и отишао на одслужење кадровског рока. Пред сам рат положио је и официрски испит. Ратни распоред га је одвео на зборно место Тимочке дивизије првог позива за водника у Петој пољској батерији. У току ратне 1915. године биће прекомандован у артиљеријски пук Шумадијске дивизије првог позива, са којим ће дочекати ослобођење и крај рата.

После рата посветио се настаљничкој и професорској каријери. За његову промоцију заслужан је у првом реду његов некадашњи професор Недељко Кашанин. Конкурсом је 1922. изабран за асистента на Катедри за ботанику, докторирао је 1925. године, а 1929. изабран за доцента. Редовни професор на Фармацеутском одсеку Медицинског факултета постао је 1938. године.

Уочи напада Немачке на Југославију, петог априла 1941. године распоређен је на место руководиоца информативно пропагандне радио станице Врхвне команде. После повлачења заробљен је у Црној Гори и са хиљадама других обрео се у Италији. У земљи су му остале супруга Војка и кћи Гордана. Био је међу оним заробљеницима које су Немци 1943. евакуисали и држали у логорима до 1945. године.

После рата у новој Југославији био је председник комисије за обнову Универзитета и први послератни ректор до 1950. У годинама обнове био је председник Словенског комитета Југославије, Радио Београда, Удружења универзитетских наставника, Удружења књижевника Србије.

Јаковљевић је био у више скупштинских сазива народни посланик. За редовног члана САНУ изабран је 1959.

године у Одељењу за језик и књижевност. На место секретара тог одељења изабран је 1961. године.

Умро је 2. новембра 1962. године.

Свој књижевни рад започео је на страницама *Полиџике* и часописа *Мисао* под псеудонимом Санио Павловић. Прославила га је *Трилогија* која је преведена на словеначки и чешки. Делови романа су драматизовани и играни у Народном позоришту, под називом *На леђима Јежа*. Представа је обилазила целу земљу.

Милица Јаковљевић

После основне школе у Крагујевцу, старија сестра Стевана Јаковљевића, Милица (1887–1952) завршила је девет разреда Више женске школе у Београду. Почела је потом да ради као учитељица у Кривом Виру и ту остала до рата 1914. године. У ослобођеном Београду бави се



новинарством у *Новосићима*, *Штампи* и листу *Време*. Најдуже је сарађивала, а потом била и уредник *Недељних илустрација* (1926–1941. године).

Свој први роман *Словеначке горе* објављивала је у наставцима управо на страницама тог листа. Ту је имала сталну рубрику Мир-Јам одговара читаоцима у којима коментарише појаве из савременог живота.

Мир-Јам је написала драме *Тамо далеко* (1930) и *Еманципована породица* (1937).

После Другог светског рата за Атеље 212 драматизован је њен роман *Рањени орао* у адаптацији Борислава Михаиловића Михиза (1972. године). По мотивима романа *Самац у браку* написан је сценарио за телевизијску драму *Брод љови за Шангај* (1991).

Данас се екранизују њени романи и успомена на њу поново је присутна у српској јавности. ■



Генерали

На страницама *Српске трилогије* смењују се ликови многих официра који ће у међуратном времену постати генерали, команданти дивизија, армијски генерали, па чак и министри војни. Када су изашле књиге многи су са висине свог положаја могли да замере писцу, да га оспоре. Но, ни он више није био само писац и поручник већ редовни професор Универзитета, па су се, некако, изједначили по статусу.

Међу најистакнутијим, најбоље урађеним ликовима је „капетан Лазар“, касније генерал Лазар Тонић. Ту је и „капетан Веља“, касније артиљеријски генерал и омиљени ађутант краља Александра, у рату командир 6. батерије 2. дивизиона шумадијског артиљеријског пука „Танаско Рајић“. Затим, лик потпуковника Петра, команданта 2. дивизиона шумадијског, иза кога се крила личност генерала и министра војног Драгомира Ж. Стојановића, па лик „новог команданта“, дотадашњег командира 5. батерије, каснијег генерала Пантелије В. Ђукића. У лику капетана Петровића у борбама на Црној реци препознајемо генерала и ађутанта краљевог Петра Петровића.

У припреми књиге аутор је сарађивао са дивизијским генералом Јованом Јовановићем, некадашњим командантом 7. пешадијског пука Дунавске дивизије, који је наступао на Кајмакчалану 1916. године. Генералова прича се унеколико разликовала од сведочења пуковника Крејаковића из Добровољачког одреда, па се писац одлучио за солмонско решење,

„измирио“ их је и славу поделио на равне части.

Изузев можда „потпуковника Петра“, у коме открива, бригу за људе и доброг команданта, други високи официри, команданти дивизиона, пукова, бригада, дивизијари и начелници штабова, више су били осликани као разлог страха нижих официра и људи после чијих примедби пљуште батине над оним најнижима, возарима, послужи или посланима.

Освета капетана Лазара Тонића

Капетан Лазар Тонић, потоњи дивизијски генерал, примио је 14. октобра 1914. команду 5. пољске батерије Тимочког артиљеријског пука и водио је до краја рата. Тако је постао други ратни командир Стевану Јаковљевићу, резервном артиљеријском официру у току 1914. и почетком 1915. године. Ратна судбина ће им и касније више пута укрштати путеве о чему је велики писац оставио запис.

Први поновни сусрет после одласка Јаковљевићевог у другу дивизију, одиграо



Јунаци

се током повлачења 1915. године у Приштини. Војска је одступала са свих страна и загушавала улице. Сцена коју је описао није била херојска, али је од заборава спасила душевни лик српског ратника, официра, будућег генерала:

„Преда мном је стајала са стране пута група људи око једног човека, обученог у стари шињел без оне 'шлингe' позади. Паћеничко лице његово окруживали су црна брада и бркови. Иако је на путу било сличних физиономија, ипак је ово лице привлачило мој поглед ... чини ми се да сам некад видео оне очи, онај правиан нос ... Али ово лице је сад бледо, а очи замагљене. Стајао је покрај пута и гледао замишљено у земљу. Погледах и на оне људе око, па ми они познати.

Је ли то пета батерија?

Познадох их наједном. Сјахао сам с коња и потрчао своје старом командиру. Дуго смо се држали за руке, без иједне речи. Предосећам да су преживели неку тешку трагедију и страх ме да запитам. Војници се поздрављају са мном срдачно. Али нема многих ...

Са извесном стрепњом запитао сам га:

– А батерија?

– Не постоји више – једва изговори и у очима му се појавише сузе.

Као да сам му позледио неку рану, командир је обухватио зубима доњу усну и намрштено гледао преда се. Онда се прену:

– Није ми до топова ... То је гвожђурија, као што и сам видиш, они нам сада ништа не користе – и показа на пут којим се кретала једна батерија мог пука. – Али тешко ми је због војника. Ти сироти људи вршили су своју дужност до последњег часа ... Пред мојим очима су падали. Онако рањене Бугари су их убијали – командир се загрцну. То није била жалост славољубивог командира који је изгубио своју јединицу и са њом команду, већ искрен бол за друговима својим. Саосећао сам са њим, те нисам ни покушао да га тешим.”

Осам месеци касније следио је наставак те ратне приче. У једном кризном тренутку битке код Горничева, писац Стеван Јаковљевић добио је хитан задатак да доведе у помоћ једну батерију са положаја „источно од Катунца”, на део фронта где се борио шумадијски дивизион и претила пропаст од бугарске офанзиве. Тек тамо, на лицу места,

сазнаће да је то његова бивша „пета”:

„Око њих су падала разорна зрна. Оруђа су личила на корњаче ... Командир, капетан Лазар, трчао је по пољани и издавао наређења. Било је немогућно прићи на коњу. Сјахао сам ... потрчао у правцу батерије. При свакој експлозији трзао сам се. Али ноге су одмицале напред ... Рекао сам задихано да сам упућен као вођа. – Где тебе нађоше из друге дивизије – његов поглед био је оштар, а лице устрептало ... – Бежи одавде и чекај доле на путу ... Не чекај мене! – говорио је брзо и окрете се војницима.”

Ускоро, и поред малера који се десио писцу да их поведе на погрешан, слепи пут, и за који га капетан није прекорио, већ другарски утешио, „пета” је стигла на још страшније место тога дана. На одређеном положају Тонићу је пришао пешадијски потпуковник и кратко му саопштио задатак:

„Непријатељ надире великим снагама са Пожарске косе. Пред нашим рововима и жицама налази се сада бугарски двадесет девети пук.

Како, како – узвикну чисто пренеражен капетан Лазар.

Да одбили смо два јуриша ...

Двадесет девети пук! – чудио се командир.

Да. Двадесет девети пук. Чему се чудите?

Како да се не чудим, када ми је двадесет девети пук код Лесковца заробио батерију и побио војнике.

Ево вам сада прилика да се осветите, и у исто време прославите. Молим вас ...”

Капетан је кратко осмотрио дурбином фронт, узео карту и на њој одмерио сламком даљину ... После првог плотуна, пешадијски потпуковник је викнуо у телефон „Добро је!” Капетан Тонић је издавао непрекидне наредбе „по пет разорном”, са кошешем „лево” и „десно”.

Из ровова непријатељских као да је сукљао пламен ... Лице капетана Лазара је устрептало, очи успламтеле. Као да му још лебди пред очима визија када су ови исти непријатељски војници касапили његове људе... Када је опаљена и петстотина тридесета граната, остаци двадесет девог бугарског пука дигосе се из ровова и нагоше бежати. За њима полетеше наши пешаци у плавим униформама. Напад Бугара потпуно сломљен ... Пожарска коса спасена. Командант армије захтевао је да му се прати име командира пете батерије.”

Подвиг капетана Петра Петровића

Док је као маларични болесник лежао у болници, писац Трилогије чуо је исповест тешко рањеног пешадијског потпоручника Влајка Милутиновића из 21. пешадијског пука Вардарске дивизије.

Потпоручник Влајко причао је својим собним друговима како је његова чета прелазећи усред дана Црну реку била просто преполовљена унакрсном пешадијском ватром са висова и дејством непријатељске артиљерије. Спасили су се тек кад су се дохватили мртвог угла подно литица и камењара. Са тих места гледали су страховиту погибију друге чете која је наступала иза њих. Једва да је ко преостао. У току ноћи њега је његов командир

послао неколико стотина метара лево да поседне један вис. Ту ће који сат касније ступити у додир са трећом четом која је искористила мрак да пређе без губитака:

„ – Јеси ли ти Влајко? – и једна се прилика спусти поред мене.

– Ко си ти?

– Ја сам капетан Петровић (Петар – М. Б.) командир треће чете.

– А, јесте ли прешли? – обрадовао сам се.

Рече ми да је прешао још у девет часова. Тада ми исприча шта се с њим данас догодило. Кад је видео погибију моје, а нарочито друге чете, он се реши да не прелази.

– После вас, ни риба водом није могла да прође – говорио ми је.

Али командант нашег пука (Милан Прибићевић – М. Б.), који се налази негде позади наређује да се прелази по сваку цену. А овоме издаје заповест дивизија са петнаест километара даљине. Дивизији армија, бог би свети знао одкуда.

Доказивао сам команданту пука како ћемо бесциљно изгубити људе. Али он ни да чује.”

Јер командант пука мора известити позадину да је прелаз извршен, макар сви изгинули. Главно је да он оправда себе ... Људски животи не коштају га ништа ... Међутим другачијим очима посматрају тактику они који гину.

„Настало је преко телефона објашњавање између мене и команданта пука. Рекао сам му: Господине пуковниче, од сто педесет људи (...) сумњам да ће прећи читаво двадесет ... Боље је да сачекамо вече. А ако се ситуација погорша, и нашим, који су већ прешли запрети опасност, ја ћу им притећи у помоћ, па ма шта било.”

Командант пука није хтео да чује за његове разлоге. Уместо сваког даљег разговора командант му преко телефона саопштава да му одузима чету.

„Јест, бато, то наређује командант пука. Али сад узимају реч војници и веле: Ми нашега командира не напуштамо. Он нас води још из Србије. Ако њега повучете у позадину одосмо и ми. Ако он крене напред, ми за њим ... Извол'те сад! Ађутант пука, који је дошао да преузме чету, стао збуњен и не зна како да се снађе. Известио је пук ... И пред





том новом ситуацијом морали су да се замисле и они из пука.

И ова одморна, и потпуно сачувана чета спасила је то вече ситуацију ...” Наиме Бугари су кренули у снажан противнапад не очекујући да се противник појачао, а када су га осетили било је касно.

Како је даље причао Влајко, Бугари нису знали ни за њега па су несмотрено налетели на његов вод ... Ослушкујући кукњаву њихових рањеника у ноћи и стрепећи од новог напада размишљао је:

„Паде ми на памет шта ли раде у позадини они који наређују. Спавају сигурно. А доцније ће добити одликовања за овај наш страх, и смрт толиких људи. А биће то њихова генијална замисао, што смо се овако испреплетали у овој ноћи и кољемо се међусобно ...”

О овом поступку будућег генерала Петра Петровића, службена ратна историја „Велики рат Србије ...” забележила је више него шкрто, а и како би другачије:

„Французи пробили фронт између Мецидли и Кенели и гоне ватром. Прва бригада подишла Црној реци. У подне задржани јаком ватром. 14 ч. на десној обали Црне реке има само 3 чете из 21. пешадиског пука” (едиција докумената Велики рат Србије за ослобођење и уједињење, књ. XIX, с. 345).

Лик генерала Милана Туцаковића

Готово да не треба сумњати у аутентичност тих навода Стевана Јаковљевића. Мада је било и негодовања међу савременицима када су се књиге појавиле, посебно око пишевог неразумевања рада штабова, признавало се да је он дизао споменик „репоњи”, малом човеку у том великом рату који је све то стоички изнео на својим плећима, у ствари целој једној генерацији српског народа. Међутим, читајући наредбе команданта Вардарске дивизије из тих дана, утисци које је Јаковљевић понео из рата морају се унеколико кориговати. Пуковник Туцаковић и његов начелник штаба Војиновић не само да су бринули да дивизија испуни добијене задатке, него и да то буде изведено уз минималне жртве. У неколико наврата они критикују рад команданта десне колоне



(Прве бригаде – командант пуковник Милутин Ј. Стефановић). „Приметио сам”, каже се у наредби од 11. октобра, „да се у припремама не ради довољно рационално (...) нарочито без стручне употребе артиљерије за ову припрему. Митраљезе у линију, уништити препреке, напад тако рећи кроз дим наших шрапнела. Рушење жица са осматрачима у рову (артиљеријским – М. Б). ” Пред општи напад који је требало да уследи 14. октобра опомиње официре да је „енергија старешина једино јемство за успех”, јер „наш војник иде напред када се енергично води, млитави напади не успевају”. После напада 14. октобра на Црној реци уз велико жртвовање пешадије, Туцаковић шаље једно оштро наређење:

„Свака борба је проблем за себе, о сваком детаљу треба размислити. Тако јуче нпр. командант Прве бригаде није организовао везу са својим командантом артиљерије и ако је то мојом заповешћу (...) нарочито прецизирано. Не ваља тако радити, треба имати више енергије у командантским припремама. Због слабе узajамности десило се да пешадија наступа без помоћи артиљерије (...) Требало је извидети положаје, места противничких митраљеза, места стрелачког низа, све то добро бом-

бардовати (...) Међутим командант је тукао артиљеријом позадину положаја, неке слабе противникове делове, који су се у забуни рокирали. На моје питање у 14 часова зашто се не бију положаји противнички, одговорено ми је преко начелника штаба 1. бригаде да је то непотребно, јер је слаба ватра и да се туку простори позади где се противник прикупља.”

Туцаковић је такав рад артиљерије оценио као пуцање које само троши муницију и умара посаде, а не гађање у противника. Критиковао је и кретање пешадије без међусобног ватреног помагања. „А све то, такав рад, доноси увећане жртве. Најтежи проблем је то приближавање к противнику до блиског одстојања. Треба о њему размишљати унапред и не бацати људе узалуд. Да команданти бригада у будуће пазе на ове моје примедбе и настану да се овај посао у раскорак, као јуче, не врши јер ће они изгубити своје пешаке без резултата великих.”

Три дана касније штаб Вардарске дивизије поново је скренуо пажњу командантима бригада да у свим приликама штеде људе не излажући их без потребе: „Индиферентност старешина у том погледу злочин је спрам војника.”

Поимање дужности, па и степен стручности очигледно су се разликовали од команданта до команданта, односно њихових првих помоћника – начелника штабова. Сваку претензију на генералну оцену рада штабова компликује укључивање у обзир личних одлика старешина: (не)одлучност, смелост, склоност дрским потезима или душевност према потчињеним официрима и борцима. После рата памте се успеси, савременици се отимају око мере властитог удела у њему, али се памте и жртве, потребне и непотребне.

Милан Туцаковић ће у новој војсци постати армијски генерал. Крај његове војничке службе 1925. године биће више узрокован политичким него војничким разлозима, о чему смо детаљно писали на другим местима.

Генерал Владимир Белић хвали и критикује

Са чувеним штивом писца и научника Стевана Јаковљевића пала је једна анатема на више команде и „позадње” штабове за олако жртвовање обичних бораца, подофицира и нижих официра – безимених мученика и хероја. Неке од страница *Српске трилогије* посвећене су управо великом страдању у форсирању

Црне реке октобра 1916. године.

На страницама часописа *Раџник* (8/1937. године), у опширном приказу *Српске трилогије* дивизијски генерал у пензији Владимира Белић крајње афирмативно је писао о овом делу: „Кроз тачна запажања и описе које даје Јаковљевић сваки борац поново може да духовно осети све минуле напоре и страдања, али једнако тако и нове генерације.”

Међутим, уз све хвале и препоруке, подстакнут многим пишчевим коментарима на рачун вишег командовања, написао је следећи пасус: „Размишљање о раду штабова сасвим је погрешно, нарочито закључак да 'рат воде нижи команданти који се само старају у колико је могуће, да спроведу лепе жеље виших ... Али одлука зависи од командира и војника, од њихове бројности и масе других случајности'. Види се да писац овог дела није никада завирио у који виши штаб, да је све своје закључке изводио из оног што је видео и чуо, а кретао се у кругу који није прелазило команду дивизиона. А то је штета. Са својим посматрачким даром и мало више војничког знања, писац не би пао у овакве грешке (...) Није он ни једном видео нити осетио шта значи донети решење или како би он рекао смртну пресуду за неколико десетина хиљада људи. Он је видео само оно непосредно – физичко јунаштво, а ово душевно – командантско јунаштво за њега је 'terra incognita'. Не зна он да је у рату најлакше погинути и да је несравњиво теже осудити друге да погину. А понављам штета је ...”

Јаковљевић је у једном друштву коментарисао, чини се баш овај Белићев приказ, речима: „Један је написао приказ где ми је најозбиљније замерио што нисам писао о штабовима и генералима, већ о простим војницима и официрима на нижим положајима.”

Ако се ове речи односе на Белићев опширан приказ у *Ратнику*, онда писац није правилно разумео критику или је по среди нешто друго.

Међу генералима и савременицима коментарисане су сцене из Трилогије али и свако написано дело. Неретко су у јавности излагана потпуно опречна гледишта од учесника истог догађаја. Историчар на маргинама појединих књига писаних између два рата данас налази упитнике, допуне и коментаре. „Којешта”, пише на маргини једне странице књиге коју је писац поклонио

свом, у рату претпостављеном другу. Но, остало је много више незабележеног што се пренело у породична предања, добијајући с временом ореол „историјске истине”.

Судбине генерала Тонића и Петровића

Генерале Лазара Тонића и Петра Петровића, хероје из Првог рата са страница Јаковљевићеве Трилогије, судбина је поново истурила на заједнички крст. Први је био командант Моравске дивизије, а други командант целокупне пешадије у истој. Тонић се са штабом који се мобилисао налазио још у Нишу када су у касним сатима 5. априла отпочели напади на гранични фронт према Кривој Паланци. Команду над свим деловима дивизије тада је преузео Петровић који се налазио на лицу места. Дводневне борбе, посебно на превоју Страцин и у долини Пчиње, остаће упамћене као најжешће у целом краткотрајном рату. У тим борбама погинуо је немачки генерал, командант оклопне дивизије.

Оба генерала бивају после капитулације војске заробљена и спроведена у Немачку. Неколико месеци касније немачке власти ослобађају Тонића по жељи његовог сина Велибора. Младић, студент електротехнике, нашавши се у близини скрханог и запаљеног немачког авиона спасава пилота и генерала путника. У знак захвалности непријатељ жели да му испуни неку жељу. Тонић је кратко боравио у Београду, одбио је да се солидарише са Недићевом владом и да се прихвати неке одговорне улоге. Враћају га у заробљеништво у фебруару 1942. године. Никада више неће видети своју земљу. У логорима, међу генералима и официрима све више избијају политичке поделе, страсти се заостравају. Тонић, легалиста, не прихвата заострене поларизације тако да су га поједине колеге оптуживале да је као старешина логора у Стрију „превише лабав и попустљив према левичарима”, а његов некадашњи ратни друг Стеван Јаковљевић, будући ректор Београдског универзитета, „да се окренуо фашистима, сарадницима окупатора и њиховим достављачима” и наговештава да ће у својим будућим

књигама морати „лоше да пише о њему”. То ће, као и чињеница да је у први мах одбио да се врати у земљу, можда допринети да га Државна комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и његових помоћника у новембру 1945. године осумњичи да је један од оних који су утицали на страдања ратних заробљеника. Његова трагедија била је двострука. Поред исхитрених и неутемељених оптужби, у ратном метежу 1945. гине му и син јединац. Своје старачке дане проводио је у дворцу Фарлар недалеко од Оснабрика са повећом групом бивших генерала. На гаранције из земље да су „његове кривице” предате забораву и да се стари херој без бојазни може вратити у отаџбину, спремајући се коначно на пут 1975. године, издаје га срце.

На наговор свог старијег брата дивизијског генерала Војислава, Петар Петровић одлучује се на повратак у Београд. Стиже са једним америчким санитарским транспортом, тихо, у Палмотићеву улици број 13, где су се окупљали у кући у рату умрлог му таста генерала Драгомира Милојевића. Бившем краљевом ађутанту кога је „почистио” пуч од 27. марта, није било места ни на пензионерском списку. Брат који га је наговорио на повратак извршава самоубиство. Прошло је неко време док су се „бивши”, разапети између сумњичења и беде, очекујући да и они могу бити позвани на саслушање, отпремљени у затвор и слично, мало снашли и почели распитивати како да помогну породицама и себи. Петровић, исправан и частан војник, чуо је да у Генералштабу ЈА са чином генерала службује његов некадашњи млађи командант батаљона у Книну, Јосип Шкорпик. Запутио се у улицу Милоша Великог, али у Генералштабу једва да га пропусти до младог генерала. Када је Шкорпик чуо о чему се ради одржао је потчињенима малу лекцију о светлом карактеру старог ратника и генерала. Пензија је ускоро потекла, али истрошени организам је врло брзо попустио. ■

ЛИКОВИ ИЗ СЕНКЕ

Српски ратни напор, поред активних официра, масе сељака, грађана, подједнако су подносили и ондашњи најобразованији млади људи. Чувене су приче о батаљону резервних официра „1.300 каплара“, који ступише у јединице у новембру 1914. године. Нису се разликовала деца високих официра и политичара од осталих другова. Тако је и на страницама Јаковљевићеве књиге.

Следећи предлог свог редактора Живка Милићевића, Јаковљевић је почео да прикупља дневничке белешке, рукописе и ратна писма својих блиских другова који ће му дати додатни материјал за роман.

Један од прилога били су списи проф. др Сенише Ј. Ђаје. Он је био Стеванов друг још пре рата. Знали су се са универзитета. После рата предавали су на фармацији, дружили се. Ђаја је био син чувеног радикаског политичара и

министра Јована, који се после родног Дубровника и школе у Бечу населио у Србији. Сениша је завршио студије хемије у Београду, а после балканских ратова био је државни питомац у Грацу. Као и Стеван, војни рок служио је у ђачкој артиљеријској чети за резервне официре. После рата одлази на усавршавање у Париз и припрема докторат који је бранио на француском 1920. године. Од 1923. основао је сопствену апотеку у Београду коју је водио до 1949. године. Ђаја је био хонорарни професор



на Медицинском факултету на предмету галенска фармација, а после рата, који је провео у заробљеништву као резервни потпуковник, био је оснивач и професор Фармацеутског факултета и оснивач Института за галенску фармацију. „Поручник Ђаја“ пензионисан је 1957. године.

Из његовог ратног дневника, који у изводима доноси Коста Димитријевић у књизи Јунаци Српске трилогије говоре, а на више места користи Стеван Јаковљевић, провејава онај исти став младих српских интелектуалаца који

према свом народу имају дубоке симпатије и саучешће, без оне одбојности, презира па и охолости феудалних друштава или новијих времена. Тако, бележи (30. март 1916):

„Не умем ти рећи колико су дивни, осећајни и величанствени ови наши прости сељаци.“

Из Ђајиног дневника и казивања „поручника Драгослава“ (Ђорђевића), другог свог пријатеља, Јаковљевић ће дати живу слику страдања и жртвовања артиљераца за спас пешадије и погибију пуковника Ивана Пејовића на командном месту дивизиона. Било је то 11. августа 1916. за време бугарске офанзиве према Островском језеру.

Професор Драгослав П. Ђорђевић

У поглављима *На дну ѓакла и Горничево*, укупно 40 страна трећег дела *Трилогије*, Јаковљевић укључује готово дословно део дневника свог друга из крагујевачког детињства, резервног артиљеријског поручника Драгослава Ђорђевића. Њих двојица били су другови и током студија, потом у ђачкој артиљеријској чети и артиљерији шумадијске дивизије. Потом су се развојили и Драгослава служба води у 3. батерију Дунавског артиљеријског пука. Са том батеријом на Солунском фронту наћи ће се првих дана на сектору језера Острова и искусити ново страдање. После вишедневних тешких борби биће рањен у главу. Остаће жив само захваљујући шлему, али и напору друга Синише Ђаје, официра извиђача истог дивизиона, који га је тако рањеног изнео и законио да га нове гранате не дотуку.

Речени дневник био је заливен крвљу самог аутора, што је у *Трилогији* и назначено. Јаковљевић је, користећи се ауторском слободом, изнео „ратну“ верзију доласка у посед дневника и писама рањеног Драгише. После коришћења, Јаковљевић је аутору вратио дневник који је нестао током окупације, баш као и рукопис Ђорђевићевог необјављеног романа *Рок службе*.

По престанку ратних операција 1919, Драгослав П. Ђорђевић послат је за професора српским ђацима ниже гимназије у Лондон и једновремено за

чиновника тамошњег посланства. По повратку 1924. постављен је за професора гимназије у Суботици, потом на управну функцију великог жупана и градоначелника Суботице. После проглашења Југославије 1929. био је начелник Одељења за уједначавање учбеника у Министарству просвете и на положају помоћника министра. Од априла 1934. био је бан Врбаске бановине у Бањалуци, а од 1935. бан Вардарске бановине у Скопљу. У два наврата био је сенатор. Рат је, као и два његова друга, Синиша и Стеван, провео у ратном заробљеништву у Немачкој. Био је књижевник, као и његова супруга.

Са својим другом Стеваном, Драгослав Ђорђевић последњи пут био је средином 1961. године. Тада су он, Јаковљевић, Ђаја и пуковник Војислав Марковић Фикус као јунаци *Српске трилогије* били позвани у Радио-Београд на снимање успомена са ратишта. Та сведочења емитована су 27. јула и 10. августа исте године.

„Као да је то јуче било“, казивао је касније Драгослав Кости Димитријевићу, „сећам се када нас је другарица репортер Бојана Николић измуштрала и презнојила многим питањима, да ми је вазда духовити Воја Фикус пришануо: *Море види Драгославе, како нам ова женска узме меру за некрологе.*“

Пуковник Воја је добро наслутио. Следеће године Драгослав Ђорђевић је остао сам.

Капетан Фикус

Пуковник Војислав Марковић са надимком Фикус, некадашњи питомац Војне академије у Петрограду, јесте онај духовити и храбри капетан који се појављује у поглављу *Црна река*, где измучени рањеници и маларичари расподелају контроверзе око освајања Кајмакчалана и својих страдања. Када су бољке мало попустиле, потпоручници и поручници дали су маха својој младости и необузданости. Не могавши утерати дисциплину, управник болнице по наређењу старијих шаље им капетана Воју Фикуса за старешину. Искусни фронтovski официр, командир митраљеског одељења, заузима озбиљан став и позива младе официре на ред и поштовање *Правила службе*,



напомињући да вероватно знају понешто и о *Дисциплинском постоју*.

Његов ратни надимак открива потпоручник Брана Махер. Но, показаће се да ће сам капетан Воја предначити у позадинским забавама. Тек, у сећању читалаца *Трилогије* остаће његов сусрет са побратимом из Војне академије у Петрограду, капетаном Сергејем, њихова неумерена наздрављања са пуним, великим чашама, другарска вечера, коњске трке по насељеном месту и других лудорија којима се потискивала свест о ратној стварности. После лудовања млади официри и њихов собни старешине стали су пред лице управника болнице.

„А кад је сутрадан разданило и сви официри изишли, препричавајући јучерашњи догађај, у павиљону су још спавали главни јунаци тога дана. Дежурном официру није било тешко да их пронађе.

Фикус прекрстио ноге на кревету, пали цигарету и весело добацује.

– Браћо, даље од жице не можемо.

– На своје смо паре увек – додаје Сима Јаребица.

Рапорт је био кратак: под суд или у команду.

– На фронт! Повикали смо сви углас.

– Пишите! – диктирао је управник ађутанту: – По својој вољи

При поласку управник застаде и очински нас погледа, као да је хтео рећи: ја вас не бих терао, али тако захтева команда места ...

На брежуљку изнад Валоне зауставили смо се ... Погледали смо последњи пут варош ... павиљоне.

‘Е, браћо – говорио је капетан Воја Фикус, опраштајући се – маларија нас је сакупила, маларија разјурила ...’

Снажно смо загрлили један другог и пољубили. Још једном погледали смо Водену и сваки је пошао пут оних планина, одакле су допирали потмули пучњи топова.”

Потпоручник Светислав Крејаковић

Јунак из Добровољачког одреда, први на Кајмакчалану, Сивој стени, Старковом зубу. После два рата, пуковник Светислав Крејаковић проводио је своје пензионерске дане у приземљу куће с бројем 36. у Смиљанићевој улици на Врачару. Ту га је посећивао Коста Димитријевић и бележио њихове разговоре који разгрћу позадину епизода и ликова на страницама *Српске трилогије*. Крејаковић је објаснио да га је Стеван Јаковљевић превео у болесника како би га сместио у павиљоне са реконвалесцентима где се расправљало питање ко је први стварно заузео Кајмакчалан. „Нисам био ни болестан ни рањен у рату”, каже пуковник, што је била заиста ретка срећа јер је официрски шињел који је дуго после рата чувао био сав изрешетан мецима.

„Први пут сам се упознао са Стевом Јаковљевићем 1936. године. Радећи на

скупљању материјала за своју трећу књигу *Кајија Слободе*, Степа је од свог земљака, а мог друга пуковника Влајка Јевтића (поручника Влајка из *Трилогије* – прим. М. Б.), сазнао да су ми познати сви догађаји око борби за Кајмакчалан и Сиву стену, јер сам тамо био учесник на дужности командира 4. чете 2. батаљона Добровољачког одреда војводе Вука ... Током неколико дана у Војној академији све ове борбе испричао сам Стеви Јаковљевићу, а онда сам му дао рукопис свог необјављеног предавања Бој на Кајмакчалану и Сивој стени који је износио око 35 куцаних страна. ... које ми је Степа по коришћењу са захвалношћу вратио.”

Пуковник Крејаковић је ступио у Војну академију са 46. класом 1913. године, а већ 1914. улази у рат у саставу Љубовијског одреда на Дрини. Ратовао је у саставу 9. пука првог позива током Колубарске битке. Ратне 1915. био је командир у подофицирској школи у Скопљу. На поновљене молбе да га врате у јединицу постављен је за командира добровољаца који су приспели из Русије. Следила је Албанија, Крф, Солун, Кајмакчалан, пробој 1918. године.

После рата завршио је Вишу школу Војне академије и службовао у Сарајеву, Ваљеву, Винковцима и Београду. У Другом светском рату ухапсио га је Гестапо 1942. године и после три месеца проведена у Главњачи послат је у немачке логоре.

После рата био је наставник у школи за команданте бригада и батаљона. Пензионисан је 1946. године.

Хумор и у најтежим ситуацијама

Српска трилогија сваког читаоца плени српским народним и војничким хумором, који је некад толико црн да га једино може објаснити трагична извесност тренутка. Писац се полако свикавао на њега, он му се у првим данима рата чудио, али је касније и сам радо учествовао у његовом стварању. Ликови батеријског телефонисте Танасија, рудног возара Крсте, ситних лопова Јанкуља и Живуља, објашњења које они дају официрима који их кажњавају, али увек са осмехом, све то даје другу слику рата у који је цео један народ гурнут.

Ту су описане шале које збијају млади официри са својим старијим друговима, са пуковским свештеником усред залеђене Албаније, лекарима на Крфу и солунским ратним болницама. Но, најчешће су то коментари у ходу, досетке, „подвизи“ који се само „осуђенима“ на смрт праштају. На дугим маршевима или у рововској чамотињи препричавају се смешни догађаји са краткотрајних одсуствовања у Солуну. Писац бележи надмудривања српских и савезничких војника.

Неке од чувених анегдота прославио је играни филм Марш на Дрину.

Тек што је почео прави рат за Тимочку дивизију, пратимо сцену првог целоноћног ломатања у захвату непријатеља:

„Из јаруге се извлачио Танасије Првуловић, раскопчане блузе, накривљене шајкаче ...

Је ли грофе, где смо ми ноћас? ... А? Нама попуцаше грбине извлачећи топове, а господина Тасе нигде нема. Је ли? ... па напући усне потпоручник Александар ...

Овакве сусрете доживљавао је Таса често, зато устукну један корак натраг и забаци главу уназад да би повећао одстојање од руке потпоручника ...

Стани! – грмну потпоручник.

У сцену се умешао коњ који је нањушио воће под блузом и почео да га чупа, просипају се јабуке и шљиве, што би довољно Танасију да изустуи у своју одбрану:

– Ето, и они једу!”

Ред трагике, ред хумора. Када група официра пита пуковског лекара за узроке стомачних мука несретних војника по прихвату њиховом од савезника, а он им одговара да је услед глади стомак ослабио и не може да прима тешку и обилну храну, морала би лака и мала количина, они га одмах заскачу суровом пошалицом: „Па ти би их докторе послао на поновни опоравак у Албанију!”

Или, када капетан Душан строго упозорава своје војнике Слушајте ви, оца вам вашег, немојте нешто да дигнете са ове лађе. Није ово Албанија. При излазу претресаће све редом

Они му одговарају:

Све је приковано, господине капетане ...

А ви сте пробали! Ђаво ће вас однети.

На Крфу, писац бележи коментаре српских војника на рагби утакмици између енглеских и француских морнара:

„Ја, оца им њиног, даве се ко ми с Бугарима ...

– Вала, да су прешли Албанију, то им не би пало на памет.

– Бесни су и сити.”

Потпоручник Драгиша

Некада се читалац доброг штива унесе и саучествује са актерима посебно ако дело има карактер аутобиографског или је на подлози стварних догађаја. Пожели да сазна да ли су актери преживели, где су се нашли у поратним временима, да ли су се снашли у новим околностима Другог светског рата.

Пре неколико година у емигрантској периодици пратио сам некрологе. Уз многа истакнута имена генерала и високих официра, политичара и знаних угледника, пажњу ми је привукло име испод кога је следило објашњење: „чувени поручник Драгиша из Јаковљевићеве Српске трилогије”.

После толико пута прочитаних редова о перипетијама Драгише и његове младеначке афере, као да ми је лакнуло, јер сам сазнао да је преболео ране из 1918. године. Пут и каријера текли су мирно, а онда нови рат и емиграција до смрти. У том тренутку нисам прибележио име. Данас, када пишем ове редове безуспешно покушавам да пронађем тај мали некролог. Јаковљевићев Драгиша поново нам је умакао у тајну.

Резервни артиљеријски потпоручник Драгиша јунак је шумадијског артиљеријског пука, учесник тешких окршаја, рањеник, болесник од маларије, па реконвалесцент у Греноблу, па поново тежак рањеник у пробоју 1918. године, али и јунак љубавне афере из поглавља Арлета које је, тврдоглавошћу писца, опстало упркос сугестијама редактора да се избаци као превише сладуњава и непримерно ратној епопеји. Можда је у тој причи писац дао машти више слободе, а можда је прича аутентична, прсликана из живота. Како год, у њој је дат јак контраст ратном страдању, жал за годинама пропуштене младости и запитаност над смислом рата ако цела једна генерације изгине и нестане. Па ипак, у пракси, упркос суморним мислима у предаху и вечитој сумњи, ти млади официри, интелектуалци, знају шта им је дужност и испуњавају је стоички. ■





СВЕДОЧЕЊА О ЈЕ

Књижевник Стеван Јаковљевић, као да је био једина спона два времена, оног пре револуције и оног после њега. Његовом угледу и положају у новом времену може се захвалити да један особени реализам и роман без главног јунака, какав је Српска трилогија, преноси ђацима и публици предање о неким другим Србима.

Надежда Винавер је с правом у једном поговору констатовала да је Први светски рат у Србији био само кратко време књижевно надахнуће и да је брзо заборављен. Тако је било у међуратном периоду, а првих година после 1945. ова тема била је готово анатемисана. Тек 1965. године, у издању Матице српске и СКЗ, појавила се књига прозних текстова о Првом светском рату под називом *Рајни другови* из пера познатих српских књижевника. Њен приређивач, контроверзни писац Филозофије паланке (1969), Радомир Константиновић, свој предговор насловио је *О једном ћушању*. Он се питао како то да у раздобљу од педесет година „човек из Првог светског рата, човек Цера, човек из Албаније, једна од највећих загонетки и нашег духа, остане необрађен и потоне у заборав”.

У трагању за одговором тај филозоф је, нажалост, свој покушај

завршио у контроверзи која и данас дели људе у Србији („патриотизам (је) маска жудње за злочином”). По њему, у средишту је требало да буде „метаморфоза ратника”, „који тек у рату постају свесни 'фактицитета' својих заблуда и предрасуда о предзнаку свога националног бића”.

Дакле, једно покољење нашло се разапето између личног и друштвеног заборавља, нашло се у опасности да му се натоваре све фрустрације потоњих генерација и да се прокажу све вредности на којима је васпитавано и које је понело у жељене и нежељене ратове.

Књижевник Стеван Јаковљевић као да је био једина спона оба времена. Његовом угледу и положају у новом времену може се захвалити да један особени реализам и роман без главног јунака, преноси ђацима и публици предање о неким другим Србима.

„Од Триглава до Кајмакчалана, од Тимока до Јадранског мора ... Југослав-

ија ... Ратне заставе су савијене. Једна генерација приклонила је главу. Из земље натопљене крвљу никло је ново покољење", пише у *Еџилогу* Стеван Јаковљевић и додаје: „Време брише из сећања успомену на људе који су створили легенду о Капији Слободе”.

Као утеху „самохраним мајкама”, целој једној генерацији на путу заборава, писац је за брану истурио своју књигу која је само до 1941. године имала седам издања.

У књизи *Смена генерација* Јаковљевић се отворено питао какве вредности доноси време између два рата и покушава да дефинише своју генерацију васпитану у једном другом духу.

У настојању да сачува од заборава неке врлине и успомену на савременике, посебно оне који су пали у рату, није био сам. Страхоте рата у упечатљивој прози дао је још један резервни официр, Станислав Краков. Њихов

СВЕДОЧАНСТВО

„Српска трилогија г. Јаковљевића нам даје праву и верну слику нашег народа, његових навика и особина. Написана искрено, топло, просто и књижевно, она илуструје нашу ондашњу војску са свим њеним позитивним и негативним својствима. Она ванредно слика масу догађаја у којима смо учествовали дајући могућност да се из њих напајамо и да извучемо поуке. Она може ванредно послужити за васпитавање младих генерација. Из ње би се могла саставити добра, поучна и занимљива читанка за војнике...

Нема потребе да препоручујемо књигу г. Јаковљевића. Оваква се књига препоручује сама собом, а на нама је само да укажемо да у нашој књижевности такво дело постоји.” (Дивизијски генерал у пензији Владимир Белић, *Ратник* 8, 1937. године, с. 188)

снажан књижевни реализам у прози допуњавао је Станислав Винавер својом документарном поезијом у књизи *Рајни другови* (Геца Кон, 1939. и 2005).

Била је то књига сећања, љубави и захвалности. Међутим, мада је на помолу био нови рат, помодне критичаре

ове поезије ништа није спречавало да је острашћено нападно. За напад на Винаверову књигу о ратним друговима коришћене су расправе о рату које су се претходних година водиле међу европским интелектуалцима.

Као и Јаковљевић, Винавер је носио удивљење за своје другове још

ДНОМ ПОКОЉЕЊУ



из времена у скопском ђачком батаљону 1914. године када почиње да води дневник. Свих двадесет међуратних година носио је жељу да о њима остави траг.

О претњама заборава или оспоравања заслуга и величине једне генерације кроз једнострану виђења рата, други Јаковљевићев савременик социјалистичке вокације отворио је полемику која и у садашњем времену има своје велико значење.

Подстакнут научно неплодним симплификацијама о балканским народима па и Србима, Драгиша Васић, правник и књижевник, пише Карактер и менталитет једног поколења (1919). У полемици са француским филозофом Ле Боном, који је у српском ратном напору видео само мржњу као покретачку снагу и њих и других малих балканских народа, и ценио да ти народи нису имали вишег политичког циља до истребљење суседа, Васић аргументовано износи друго гледиште.

Србе је покретао „дух предака“ који је стално подсећао на велике напоре од пре једног века: „Ми смо имали претке чије самопоуздање није никад надмашено. Са сопственом снагом, без савезника, без ичије помоћи ... успели су они да раскину ланце ропства. Кад патње достигнуше врхунац, они се подигоше усправљено, неустрашиво, с поуздањем у своје сопствене моћи. Те моћи беху мале.

Али ови прости сељаци хтели су слободу пошто-пото, и створили су је. ... Ето с таквим својим прецима ... ми смо се неисказано поносили. Према њима смо увек осећали један дуг који беше у томе: да се очува и настави њихово дивно дело ... Захвални за независност. Са оваквим одушевљењем, српски народ је ишао на Турке ... Вођен својим честољубивим шефовима, којима је баш противно мишљењу г. Ле Бона, била разумљива и политичка потреба, он је јуришао, он је побеђивао. С оним урођеним поносом и једним стеченим осећањем дужности и покорности, анимиран успоменом на славне претке, он је имао тежњу да и од њих буде

бољи, и он је ишао баш у име дисциплине, што не би хтео да прими г. Ле Бон; он је ишао јер је знао зашто треба да буде покоран; он је ишао што је веровао, али није ишао што је мрзео.”

Васић је жалио што су симплификације дошле од филозофа из једне пријатељске и савезничке земље, објашњава и да се дуго устезао од полемике, али наводи да је „оно мучно“ што су тврђе Ле Бона изазвале „било у хиљадама прилика ублажавано искреним и скоро једнодушним демантима онога народа коме филозоф припада”.

Због политичке анатеме после Другог светског рата на сва дела Драгише Васића, заборављени су историјски примери које он наводи о српској великодушности у победи. Његов земљак, обичан војник „разговара” са Турцима, нуди им дуван, показује на



прсте колико има деце. Његово лице није показивало мржњу, презирање или охолост. Турци, када су се уверили какво је држање победника, прихватају судбину („кismet”).

Васић подсећа и на 1915. годину када су Срби победници из 1912. пролазили истим крајевима као побеђени... „Пита” француског филозофа да ли би неко ко мрзи, ко се светио за прошлост, остављао и поверавао своје породице тим истим Турцима, јер их није могао повести у Албанију. „И ми подсећамо на исто одступање 1915. све оне, који беху очевици кад турске жене додаваху хлеб, испод својих вратница, нашим изгладнелим вој-

ницима. И ми морамо да се питамо: да ли се ово може чинити једном омрзнутим народом?”

Васић подсећа на данас заборављено, а у светлу неких радова који су пратили југословенску кризу деведесетих и незамисливо, да су српски официри 1913. године Турцима из Тиране наручивали обучене раднике из Дебра за поправак цамије коју је гром порушио, да су се Турци на Солунском фронту за решавање својих питања најрадије обраћали српским властима за помоћ.

За писце које смо поменули рат је био заједничка опасност и заједничка одбрана. Та одбрана је у великом мери била ствар љубави према земљи, према друговима и држала се и у најтежим искушењима тог времена. Ред вредности, упркос свему, код свих ових аутора које помену смо био је јасан – опште стоји испред појединца. Они не прелазе у ванисторијско ламентирање над антрополошком катастрофом.

И како Милан Ђоковић бележи поводом *Трилогије*, у Јаковљевићевом ратнику је „живо осећање заједнице и заједничког интереса. Он зна и осећа да без државе нема ни његове егзистенције. И његов патриотизам није само ствар емоција

него и ствар разума. Он је право друштвено биће”. У исто време то није балкански натчовек. То је човек са манама и врлинама кога писац познаје у душу.

Генерација којој су припадали ти писци и чијим су се подвизима дивили, сигурно да у маси није познавала социологе цивилизације који су објашњавали историјски смисао појављивања већих, сложених заједница (држава), али су то практично осећали и упркос личним мукама истрајавали. Искушења окупације била су им јаснији наук од свих научених знања. ■

Аутор прилога
др Миле БЈЕЛАЈАЦ